

Tarihi Göç Çalışmalarında Osmanlı Dönemi İstatistikî Kaynakları

Statistical resources of the Ottoman period in the historical migration studies

İlker Yiğit*¹

¹ Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Burdur

Öz: Tarihi coğrafya, geçmişte bir sahanın coğrafi özelliklerinin ortaya çıkarılması olarak tanımlanabilir. Bu noktada tarihi coğrafya çalışması öncelikle bir coğrafya çalışması olup onun konusu aynı kalmakta sadece çalışılan zaman dilimi olarak düne, yani geçmişe gidilmektedir. Tarihi coğrafyanın önemli çalışma alanlarından birisini de geçmişteki göçün araştırılması oluşturmaktadır. Ülkemiz özelinde özellikle coğrafyacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda daha çok Cumhuriyet'ten günümüze değin olan zaman dilimi içerisinde göç, göçmen ve göçünün sosyal, ekonomik ve kültürel yönlerine ilişkin araştırmalar gerçekleştirildiği görülmektedir. Hiç şüphesiz bunda el altında bulunan istatistikî verilerin mevcudiyeti ve ulaşılabilirliği etkili olmaktadır. Ayrıca nitel yöntemlerle de çeşitli araştırmacılar tarafından çağdaş göç çalışmaları (iç göç ve dış göç) yapılmaktadır. Günümüzde karşı karşıya olduğumuz göç olgusunun içerisinde bir tarihsellik olduğunu ve onun geçmişin bir hasılası olduğu gerçekliğini göz önünde bulundurularak tarihi göç çalışmalarına imkân nispetinde eğilinmesi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Belki ilk etapta geçmiş dönem göçlerine dair verinin mevcudiyeti, niteliği, sunmuş olduğu fırsatlar ve sınırlılıklar hakkında yeterli derecede bilgi sahibi olmamız tarihi göç çalışmalarının gerçekleştirilmesinde bir engel olarak görülebilir. İşte bu çalışmada Osmanlı dönemi istatistikî arşiv kaynaklarının göç çalışmaları için veri sağlamadaki yeri, sunduğu fırsatlar ve kısıtlılıklara odaklanarak söz konusu arşiv vesikalarının bir değerlendirmesi yapılacaktır. Böylece Osmanlı dönemi göç çalışmalarında kullanılacak istatistikî arşiv kaynaklarının tanıtılmasına katkı sağlanmış olunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi coğrafya, Tarihi göç, Kaynaklar, Arşiv, Osmanlı.

Abstract: Historical geography can be defined as the discovery of the geographical features of a field in the past. At this point, the historical geography study is primarily a geography study and its subject remains the same yet the studied time period focuses on namely past. It constitutes an investigation of migration past as one of the important work areas of historical geography. It is seen in the researches carried out by especially geographers in our country that they have studied on the social, economic and cultural aspects of immigration, immigrant and immigration in the period of time from the Republican era to nowadays. Undoubtedly, the presence and accessibility of existing statistical data is influential in these studies. In addition, contemporary migration studies (internal migration and external migration) are carried out by various researchers using qualitative methods. We must consider the fact that the immigration that we are facing today is a historical phenomenon and that it is a product of the past. Therefore, it is a necessity for the historical migration studies to be addressed as much as possible. Perhaps the fact that we do not have sufficient information about the existence, nature, opportunities and limitations of the data of past migrations can be seen as an obstacle in the realization of historical migration studies. In this study, an evaluation of the archival documents is going to be made by focusing on the place where the data for the migration studies of the Ottoman statistical archive resources are provided, the opportunities and the limitations they offer. Thus, it is going to contribute to the introduction of statistical archive resources that can be used in the Ottoman period migration studies.

Keywords: Historical geography, Historical immigration, Resources, Archive, Ottoman.

* İletişim yazarı: İlker Yiğit, e-posta: iyigithg@gmail.com

1. Giriş

Geçmişin araştırıldığı tüm disiplinlerde araştırmacıların öncelikle üstesinden gelmeleri icap eden husus kaynakları tespit etmek, kaynaklara ulaşmak ve kaynağın içerdiği verileri uzmanlık alanına ve odaklandığı sorunsallara göre en verimli şekilde değerlendirmektir. Bu noktada tarihi coğrafya kapsamında yapılacak olan fiziki, beşeri ve bölgesel coğrafya çalışmaları için araştırmacının çalıştığı dönem kaynaklarına hakim olması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkar. Bu durum hiç şüphesiz çağdaş coğrafya çalışmalarına nispetle tarihi coğrafya sahasında zaman zaman iğneyle kuyu kazmaya dönüşebilir.

Tarihi coğrafyanın çağdaş coğrafyadan ayrıldığı temel nokta geçmiş olması hasebiyle, geçmiş burada özel bir önem kazanmaktadır. Bu öneme uygun araştırma yapmak ise araştırılan dönem kaynaklarına ulaşmak ve onlardan azami derece faydalanmakla mümkündür. Mevcut dönem kaynaklarına ulaşmadan, onların diline ve terminolojisine hakim olmadan, geçmişteki bir meseleyi sağlıklı bir şekilde değerlendirmek çok da mümkün değildir (Gümüşçü, 2016: 231). Geçmişte bir meseleyi araştıran hemen her disiplin mensubu eldeki mevcut kaynaklardan hareketle uzmanlık alanlarına ve konularına göre yeniden bir inşa faaliyetine girişir. Tarihi coğrafyada yeniden inşa, geçmiş bir zamanda diliminde bir sahanın coğrafi özelliklerinin (fiziki, beşeri ve ekonomik) mevcut kaynaklar ve yöntemler yardımıyla ortaya çıkarılması olarak tanımlanabilir. Tarihi coğrafya kaynak ve yöntemleri itibariyle bilimsel gelişmelerden etkilenmekte, gün geçtikçe yeni kaynak ve yöntemler ile bu saha daha da zenginleşmektedir. Yeni arşiv vesikalarının tespiti, kullanıma açılması yanında bilimsel ve teknolojik yöntemlerdeki gelişmeler, zenginleşmenin ana sebebini teşkil etmektedir. Bu kaynak ve yöntemlerdeki çeşitlilik araştırmacının yetisine ve tecrübesine bağlı olarak daha kaliteli araştırmalar yapılmasının kapısını aralayabilmektedir (Yiğit, 2018b:193). Bu yeniden inşanın yapılabilmesi için çoğu durumda olduğu gibi tarihi kaynaklardan elde edilen verilerin nispeten standart bir hale getirilmiş bilgilere dayanması gerekmektedir (Yang vd. 2014: 746-747).

Gerçekten de arşiv kaynaklarını kullanarak tarihi coğrafya araştırması yapmanın gerekli ve hatta zorunlu olduğu başlıca hususlar vardır ki, Roche (2010: 187) bunu şöyle sıralamıştır: 1) Araştırma problemiyle ilgili kaynakları belirlemede yaratıcı düşünce önemlidir. 2) Malzemeyi toplamak ve değerlendirmek için sabır, hassasiyet ve eleştirel düşünmeye ihtiyaç vardır. 3) Kuramsallaştırmanın kanıtın üzerine çıkmadığı kaynak malzemenin yorumlanmasında tarihi-coğrafi bir hayal gücü gerekir. 4) Arşiv materyalleri diğer koleksiyonlarda tutulan metinsel ve resimsel diğer çağdaş kaynaklarla ilişkilendirilmelidir. 5) Araştırmacılar arasında teorik ve ampirik arasında sürekli tartışma/müzakere yapmalarını istenir (Yiğit, 2018a:68). Eldeki bu çalışmada da Osmanlı dönemi istatistiki kaynaklarından göçe dair ne tür verilerin elde edilebileceği sorgulanmıştır. Bu amaçla çalışma kapsamında tahrir defterleri, nüfus defterleri ve temettuat defterleri ele alınarak seçilen sondaj alanlarında göç, göçün yönü, göçün nedeni ve göçün işleyiş mekanizmasına dair değerlendirmelerde bulunulmaya gayret edilmiştir.

2. Osmanlı Dönemi İstatistiki Kaynakları ve Göç Verisi

Tarihi ile coğrafya arasında bir yerde konumlanan tarihi coğrafya, ilke ve metotlar bakımından olduğu gibi, kaynaklar açısından da iki bilimin arasında olmanın üstünlüklerine sahip durumdadır. Her iki disiplinin de kaynakları, tarihi coğrafyanın kaynakları olması nedeniyle oldukça zengin kaynak çeşitliliği mevcuttur. Ülkemizin çok eksi ve zengin medeniyetlerin beşiği olması, tarihi coğrafya kaynaklarının da zenginlik ve çeşitliliğe yol açmıştır. Dünyanın en zengin arşivleri arasında yer alan Osmanlı arşivleri, Türkiye'nin dışında Dünya için adeta bir hazine mesabesinde (Gümüşçü, 2016: 235-239). Birçok konuda bilgi bulmanın dolayısıyla çalışma yapmanın mümkün olduğu Osmanlı dönemi arşiv vesikalarından aşağıda istatistiki nitelikte veriye sahip olan tahrir, nüfus ve temettuat defterlerinin tarihi göç çalışmalarındaki yerine dair değerlendirmeler yapılacaktır. Söz konusu defterlerin kısa bir tanıtımına yer verildikten sonra asıl

konumuz olan göç meselesine dair tespit ve değerlendirmeler seçilen sondaj alanları üzerinden ortaya konulacaktır.

2.1.Tahrir Defterleri

Tahrir kelimesi Osmanlı mali teşkilatında, vergi kalemlerinin ve bu vergiyi vermekle mükellef olan kişilerin tespit edilmesi için farklı dönemlerde ve farklı mekânlarda gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri ifade etmek için kullanılmaktadır (Öz, 2010: 425). Osmanlılar, yeni fethettiği topraklar ile kendi arazisini, toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimi ile vergi miktarlarını tayin ve tespit etmek amacıyla belirli zamanlarda “istatistiki” bilgiler edinmiştir ki buna tahrir, bu bilgilerin kaydedildiği defterlere de “tahrir defteri” veya “tapu-tahrir defteri” adı verilmektedir (Afyoncu, 1997: 15).

Osmanlı idaresine geçen bölgelerde, bu idari yapının gerektirdiği düzen içerisinde, tımar sisteminin bir gereği olarak, gelir kaynaklarının tespit edilmesi için sayım yapılmış; yerleşme merkezleri ve buralarda oturan vergi mükellefi evli veya bekar kişilerin teker teker isimleri, tarımsal faaliyet alanları, yetiştirilen ürünler, ve bunlardan alınan vergiler yazılmak suretiyle tahrir defterleri düzenlenmiştir (Emecen, 1989: 2). Osmanlılar kendinden önceki Türk-İslam devletlerinden devraldıkları mirası geliştirerek ilk padişahlardan itibaren tahrirleri yapmaya başlamışlardır. Barkan’ın tahrir defterleri üzerinde yaptığı incelemeler neticesinde hemen her bölgede daha önceki sayım sonuçları hakkında bilgi veren “atik, köhne, kadim veya akdem” defterlerden söz edildiği anlaşılmaktadır (Gümüşçü, 2001: 8; Barkan, 1940: 34-35).

Tahrir defterlerinden elde edilen verileri çeşitli şekillerde tasnif etmek mümkündür. Veriler, öncelikle “şekil/form” açısından iki gruba ayrılabilir: 1- Bütün tahrir defterlerinde bulunan “standart/standard” veriler. 2- Bölgeye, konuya, zamana, defterleri hazırlayan tahrir heyetinin ilgi, bilgi ve tecrübesine göre değişen; sadece bazı özel ve açıklama gerektiren durumlarda bulunabilen “tesadüfi/coincidental” veriler. Geniş anlamda almak şartıyla, bunlardan ilkinin defterlerdeki “kantitatif” veriler, ikincisini de “kalitatif” veriler olarak değerlendirmek mümkündür (Gümüşçü, 2008: 915-916).

İçerdiği bilgilere göre üç farklı gruba ayrılan tahrir defterlerinin her bakımdan ayrıntılı olanına mufassal; yalnızca idari teşkilata göre vilayet, sancak, kaza, nahiye, köy ve mezraa isimlerini ve hasıl miktarlarını, tımar sahibini adını içeren defterlere icmal, iki tahrir arasındaki değişiklikleri ihtiva eden defterlere ise derdest ve ruznamçe adı verilmektedir (Gümüşçü, 2010: 261).

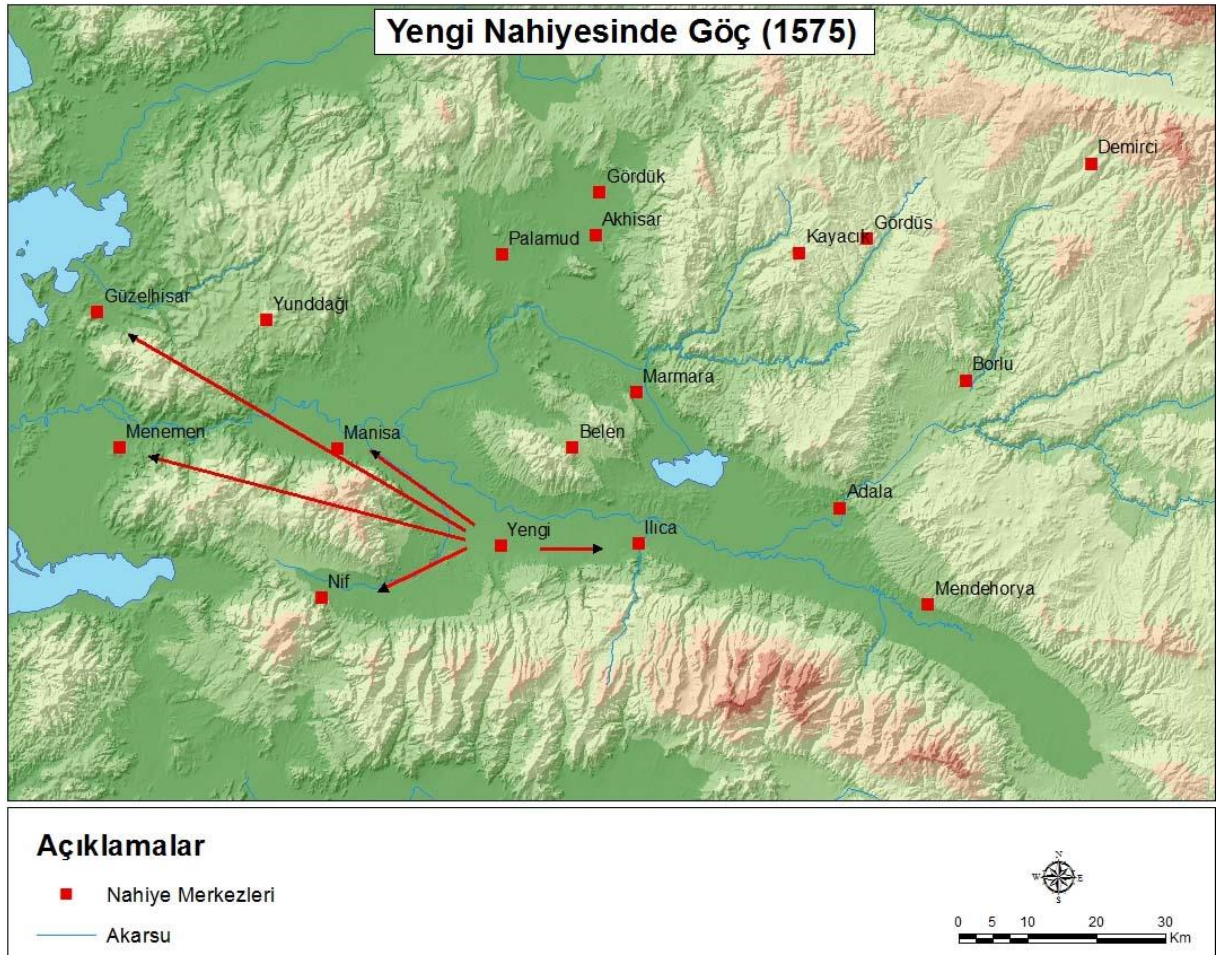
Mufassal tahrir defterlerinde, Osmanlı devleti tarafından, büyük çoğunluğu XV. yüzyılın ilk yarısı ile XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyılın ilk yarısında, her sancak için ayrı ayrı hazırlatılan mufassal defterler içinde, sahada bulunan bütün yerleşmeler (şehir, kasaba, köy, mezraa, çiftlik, yaylak ve kışlak) ile bu merkezlerde yaşayan vergi nüfusu, bunların işlettikleri tarım alanları ve büyüklükleri, ürünler ile üretim miktarları, ticaret ve ulaşım ile ilgili bilgiler yer almaktadır (Elibüyük, 1990: 14). Tahrir işlemi yapılan mekânda mevcut konar-göçer topluluklar ile muaf zümrelerde dahil olmak üzere, vergi ödeme yaşına gelmiş tüm erkek nüfus, köy ve mahalle bazında kaydedilmiştir (Gümüşçü, 2001: 10). Söz konusu mufassal defterlerde kayıtlı verilerin çok ayrıntılı ve çeşitli olması, yatayda-düşeyde ve hem de zaman içinde dağılışı ve karşılaştırma imkanı sunması araştırmalarda bulunmaz bir fırsat ve zenginlik sağlamaktadır (Gümüşçü, 2010: 62).

Oldukça çeşitli türde verilere haiz olan tahrir defterleri örnekleme bu çalışma kapsamında Saruhan sancağı Manisa kazasına bağlı Yengi nahiyesi seçilmiştir. Yengi nahiyesinin tüm köyleri için mufassal tahrir defterinde (Saruhan sancağı mufassal tahrir defteri) yapılan taramalar neticesinde göçe dair önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Yengi nahiyesi'nde göç (1575)

Yengi nahiyesi XVI. yüzyıl Manisa kazasına bağlı nahiyelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yengi nahiyesi köyleri Gediz nehrinin güney tarafında konumlanmıştır. Gerek kırsaldan kırsala ve gerekse kırsaldan şehre yönelik göçlerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

1575 mufassal tahrir defterinde yer alan bilgilere göre Yengi nahiyesinde 71 göçmen vardır. Bunlar Alacayan (karye=köy) k., Bazar-ı yengi ve Gökağaç k., Gür k., İsmailce k., Kasımlı k., Köseler k., Mazılı k., Ormenos k., Yaya k., ve Yayla-i Kebir k.'dir. Köylerin dışında dört mahalleye sahip Yengi nahiyesinin merkezi olan Turudlu'da (bugün Turgutlu ilçe merkezi) göç veren yerleşmeler arasındadır. Bu yerleşmeler içinde en fazla göçmen veren merkezler Kasımlı k. (14 göçmen), Turudlu kasabası (13 göçmen), Alacayan k. (12 göçmen) ve Ormenos k. (10 göçmen) olduğu görülmektedir. En az göçmen verenler ise İsmailce, Bazar-ı Yengi ve Gökağaç, Mazılı (1'er göçmenle) köyleridir. Ayrıca sahada bulunan konar-göçer gruplarında mevcut buldukları topluluktan ayrılarak göç kervanına katıldığı belgelerde gözlemlenebilmektedir. Şöyleki "Cemaat-i Yörükân-ı Azizlü"den 3 göçmen Manisa, Sart ve Nif çevrelerine birer nefer olmak üzere gitmişlerdir.

Şekil 1. Yengi Nahiyesinde Göç (1575)

Yengi nahiyesinde meydana gelen göçlere dair verilen temel istatistiki bilgilerden sonra göçmenlerin hedef noktalarına da bakmakta yarar vardır. Yengi nahiyesinden hareket eden göçmenlerin ulaştığı 32 hedef nokta bulunmaktadır. Bunlar arasında en fazla göçmen çekenler sırasıyla Hediyeler (14 göçmen), Yenibeyli k. (10 göçmen), Bostancılı k. (7 göçmen), Manisa şehri (6 göçmen), Değirmenderesi k. (3 göçmen), Küçük Halilli k. (3 göçmen), Çıvıgalı k. (2 göçmen) ve Halilbeyli k. (2 göçmen)'sidir. Bu 8 merkezin dışında göç alan 24 merkez ise 1'er göçmen çekmiştir.

Göç alan merkezlerin Manisa kazası içinde ve dışında olma durumlarına bakıldığında 71 göçmenden 55'i kaza dahiline 16'sı ise kaza haricine göç etmiştir. Kaza dahilinde Manisa şehrine, Yengi nahiyesi köylerine ve Manisa kazası dahilindeki diğer köylere yönelik göçler meydana gelmiştir. Kaza haricine gidenler ise Menemen, Ilıca, Sart ve Nif çevrelerindeki köylere göçmen olarak ulaştıkları anlaşılmaktadır.

2.2. Nüfus Defterleri

Tahrir ve avarız gibi nüfusa dair istatistiki veriler içeren sayımlardan sonra ilk nüfus sayımı, XIX. yüzyılın ilk yarısında 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasıyla ortaya çıkan yeni şartlar içinde 1828-1829 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Ancak söz konusu sayım bu sırada Rusya ile yapılan savaş nedeniyle tüm ülke sathında uygulanamamıştır. Savaşın ardından 1830-1831 yıllarında nüfus sayım işlemine devam edilmiştir (Güneş, 2014: 226). Osmanlı'da 1830-1831 yılında yapılan sayım (Karal, 1997: 10) çağdaş manadaki nüfus sayımlarının öncüsü kabul edilmektedir. Daha önceki dönemlerde hane sayılırken bu kez kişilerin sayılması söz konusu sayımın teknik açıdan olumlu tarafıdır. Olumsuz tarafı ise sadece erkek nüfusun sayıma dahil edilerek vergi alma ve asker temini amacını gütmesidir. Esas amacına uygun olarak bu sayımda sadece erkek nüfus kaydedilmiştir. Fiili durumda askere alınabilecek olan sadece Müslüman nüfustur. Bunun yanında cizye ve bedel-i askeriye'ye tabi gayrimüslim nüfus da çoğunlukla "reaya", Ermeni, Yahudi, Kıpti olarak ayrı tasnifler altında kaydedilmiştir (Behar, 2000: 68). Askeri ve ekonomik durumun tespiti amacına uygun olarak Müslüman nüfus genel itibarıyla matluba muvafık (isteğe uygun) ve matluba gayri muvafık (isteğe uygun değil) şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bunun dışında isteğe uygun olmayanlar, yaşlı, küçük, sakat gibi çeşitli tanımlamalara da yer verilmiştir. Gayrimüslim nüfus ise cizyeye müstehak olan ve olmayan şeklinde iki kısma ayrılarak defterlere kaydedilmiştir. Ödeyecekleri cizye oranına göre gayrimüslimler "âla, evsat, edna" şeklinde gruplara ayrıldığı görülmektedir (Güneş, 2014: 226). 1830 nüfus sayımına bütün Osmanlı topraklarında aynı zamanda başlanıp bitirilmemiş olup bazı yerlerin tahrir işlemi 1831 senesine kalmıştır. Bazı sahalarda yapılan sayımın eksikliğinin (Filibe ve Tırhala gibi) fark edilmesi üzerine sayım yeniden yapılmıştır (Kütükoğlu, 2010: 4).

1830-1831 yıllarında yapılan nüfus sayımı, birtakım eksikliklere ve aksaklıklara rağmen ülke genelinde yaşayan Müslüman ve Müslüman olmayan nüfusa dair yapılacak olan çalışmalar için önemli bir kaynaktır (Kıvrım, 2015: 11). Muhtelif zamanlarda yapılan Osmanlı nüfus sayımlarına ilişkin kayıtlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "Nüfus Defterleri" olarak adlandırılmakta ve "NFS.d" kısaltması ile bulunmaktadır. Bu defterlerin analitik envanteri yapılan kısmı, dijital çekimleri yapılmak suretiyle araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Başbakanlık Osmanlı arşivi rehberinde belirtilenden çok daha fazlası bilgisayar ortamına, dijital olarak aktarılmış durumdadır. Nüfus defterlerinin baş kısmında ait olduğu yer ve tarih ile defterin hangi amaçla hazırlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bunun dışında nüfus defterlerinde, sayımı yapılan ahalinin Müslüman ve gayrimüslim ahali (Zimmi, Yahudi, Hıristiyan gibi) olduğu belirtilmek suretiyle tutulduğu görülmektedir. Bu defterlerde kişilerin isimleri ve yaşlarının genelde yatık bir şekilde "tevellüd", "fevt", "müteveffa" ya da "helak" ifadeleri kullanılmak suretiyle mevcut durumları yazılırdı. Bazı defterleri tutan katibin hassasiyeti sebebiyle kazadaki kişiler hakkında ne zaman nerede buldukları ve mevcut durumda ne yaptıklarına ilişkin ayrıntılı bilgilere de yer verdiği görülmektedir (Güneş, 2014: 230-233; Yiğit, 2018: 46-47).

Bir sahada yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfusa dair bilgiler içeren bu defterler kapsamında Çerkeş nahiye merkezi sondaj alanı olarak seçilmiştir. Yapılan taramalar neticesinde Çerkeş merkezde göçe dair önemli bilgiler ve ipuçları yakalanmıştır.

Çerkeş nahiye merkezi'nde göç

Nüfus defterine göre Çerkeş nahiye merkezinde dört mahalle yer almaktadır. Bu mahalleler Karalar, Okçular, Kurtlar ve İdris mahalleleridir. Söz konusu dört mahalleden de farklı merkezlere göçler meydana gelmiştir. Yapılan taramalar neticesinde H. 1242-1260 tarihleri arasında 185 göçmen tespit edilmiştir. Bu göçmenlerin hedef alanlarına bakıldığında sırasıyla İstanbul (81 göçmen), Aydın (4 göçmen), Mekke-Medine (2 göçmen), İzmir (3 göçmen), Budin (1 göçmen), Ankara (1 göçmen), Bursa (1 göçmen), Konya (1 göçmen), İskilip (1 göçmen) ve Musul (1 göçmen) yer almaktadır. 87 kişi ise orduya katılmak suretiyle silah altında olduğu bu nedenle askerlik gereği göçe katıldıkları görülmektedir.

Çerkeş nahiye merkezinin en fazla göç verdiği merkez İstanbul'dur. Buraya gidenler içinde 26 kişi kayıçılık ile uğraşmaktadır. Bunun dışında berber, bezzaz, katip, terzi, sandalacı, hancı ve hademe gibi meslek kollarında çalışanlar da bulunmaktadır.

Ordudan görevi biten bir kısım kişilerin İstanbul'da kalarak kayıçılık yaptıkları görülmektedir. Çerkeş İdris Mahallesi'nden üç kişi askerlik sonrası İstanbul'da kayıçılık ile meşgul olmaya başlamıştır.

Bazı kişilerin evlilik neticesinde başka bir şehirde meskun olduğu şeklinde bir bilgi bulunmaktadır. Nüfus defterinde ilgili kişi kaydının yan kısmına “der-saadette mütehhillen iskan”, “Aydın'da mütehhillen iskan” şeklinde kayıtlar düşülerek bu husus belirtilmiştir. Bu şekilde Çerkeş'ten göç ederek hedef bölgeye yerleşen göçmen sayısı İstanbul'da 8, Aydın'da 4 ve Seferihisar'da 1'dir.

İstanbul'un tüm Osmanlı ülkesi için olduğu gibi Çerkeş'ten göç kervanına katılanlar açısından bir cazibe merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Zira bir çıkış yolu arayan kişilerin geleceklerini gördüğü önde gelen lokasyon İstanbul'a olduğu görülmektedir. İdris Mahallesi'nden bir kişinin üzerine “kısmet arzusu ile der-saadette” şeklinde kayıt düşülmek suretiyle ilgili kişinin iş aramaya gitmesi bu durumun güzel bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Ekonomik gerekçelerin dışında resmi devlet görevi nedeniyle Osmanlı ülkesinin farklı noktalarına gidenlerde mevcuttur. Budin'de Mustafa Paşa'nın yanında bulunan Okçular Mahallesi'nde kaydı bulunan Saraç oğlu Mustafa'nın oğlu olan Hüseyin örnek olarak verilebilir.

Nüfus defterlerin göçün işleyiş mekanizmasına ait de önemli ipuçları da yakalanabilmektedir. Örneğin İdris Mahallesi'nde 5 numaralı hanede kayıtlı hane reisi Kasap esnafından Hacı Mehmed öncü olarak H. 1255 yılında İstanbul'a giderek bezzazlık yapmaya başlamıştır. Hacı Mehmed'in oğlu Hüseyin, H. 1256 yılında diğer oğlu Hasan 1257 yılında, diğer oğlu Mehmed ise 1259 yılında İstanbul'a giderek bezzazlığa başlamıştır. Bu örnek de öncü bir kişinin arkasından diğer aile fertlerinin de zincirleme olarak hedef göç noktasına ulaştığını göstermesi açısından dikkate alınması gerekmektedir.

Çerkeş büyük merkezlere göç verirken farklı sahalardan göç de almıştır. Bu konuya ilişkin olarak İskilip'ten gelen bir aile örnek verilebilir. Aşık oğlu Mustafa adıyla kayıtlı hane reisi beraberinde bir öz ve bir de üvey oğlu olmak üzere Çerkeş'e gelmiştir. Bilindiği üzere defterin tutuluş özelliği nedeniyle kadın nüfus yazılmıyor. Ancak H. 1258 yılında memleketleri İskilip'e geri dönmüşlerdir. Bu husus defterde “an-aslı İskilib kazasından olub mukaddem hın-i tahrirde işbu mahalleye kaydolmuş ise de mütehhiran hanesiyle kaza-i mezbure nakl etmiş olduğu” şeklinde kayıt düşülmek suretiyle belirtilmiştir. Dolayısıyla dönemlik de olsa Çerkeş'e gelen göçmen daha sonra bilemediğimiz bir sebeple eski vatanına geri dönmüştür.

2.3. Temettuat Defterleri

Temettu kelime olarak kar etme, fayda görme; temettu vergisi ise herkesin kazancına uygun olarak devlete ödediği vergi, esnaf vergisi anlamına gelir. 1839 tarihinde çıkarılan bir talimata göre, ülkede her yerde bulunan ahalinin ismi, şöhreti, arazileri, hayvanları, tüccar ve esnafın ise yıllık gelirleri vb. bilgilerin kaydedildiği defter tutulması emredilmiştir. Tanzimat'a kadar değişik adlarla ahalden alınan vergilerin yerine ikame edilen temettu vergisinin kaydedildiği defterlere temettuat defteri adı verilmektedir (Gümüşçü, 2010: 279).

Temettuat defterleri, gerek tarih ve gerekse tarihi coğrafya çalışmalarında kullanılacak mühim kaynaklar arasında yer almaktadır (Yiğit, 2011a: 18). Özellikle XIX. yüzyıl beşeri ve ekonomik hayatının ortaya çıkarılmasında kıymetli verilere sahip önemli bir kaynaktır (Yiğit, 2011b: 2). Tanzimat'tan önceki dönemlerde değişik adlarla alınan vergilerin yerine tek bir verginin ikamesi için hane reislerinin gelirlerinin tespiti amacıyla yapılan temettuat sayımları, XIX. yüzyıl ortaları Osmanlı sosyal ve iktisadi hayatı için oldukça kıymetli bilgiler içermektedir (Kütükoğlu, 1995: 395).

Temettuat defterlerinde şehir, kaza, kasaba, nahiye, köy, mezra ve çiftlik gibi tüm yerleşim birimlerinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim ahalinin emlak, arazi gibi gayrimenkulleri ile bütün cins ve evsftaki hayvanlar ve yetiştirmiş oldukları ürünler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır (Işık, 1999: 242; Temurçin ve Babacan, 2006: 163). Temettuat defterlerinden elde edilebilen verileri şu başlıklar altında ele alarak değerlendirmek mümkündür: idari bölünüşe dair bilgiler, hane ve hane sahibine ait bilgiler, nüfus ile ilgili bilgiler, göçler ile ilgili bilgiler, tarım alanları ve üretim ile ilgili bilgiler, hayvancılık ile ilgili bilgiler, eğitim faaliyetleri ile ilgili bilgiler (Yiğit, 2011b: 4-8). İşte söz konusu bu başlıklarda bir sahaya ilişkin oldukça çeşitli verilere ulaşılması mümkündür. Elde edilen bu verilerden hareketle bir mekânın beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerine ilişkin araştırmalar yapmak mümkündür (Yiğit, 2018: 47).

Bugün arşivlerimizde yer alan temettuat defterlerinin büyük bir bölümü taşradan gönderilen orijinal nüshalar olup mahalle veya köy düzeyinde tek bir idari birimi kapsamaktadır. Bunların sonunda çoğu zaman sayımı yapanların (imam, muhtar vb.) mühürlü tasdikleri yer almaktadır. Bu defterlerin küçük bir bölümü Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi içinde yer almakta olup çok büyük bir bölümü ise ayrı olarak tasnif edilerek dokuz ciltten oluşan Temettuat defterleri (ML. VRD. TMT) içinde bulunmaktadır. Katalogda mevcut defterlerin az sayıdaki bir bölümü 1840 yılı sayımı sonuçlarını ihtiva etmekte gerisi ise 1845 yılı sayım sonuçlarından meydana gelmektedir. Temettuat Defterleri katalogundaki toplam defter sayısı ise 17. 540'tır (Güran, 2000: 76). Bu defterler 1988 yılında tasnif edilerek araştırmacıların hizmetine açılmış olup her eyalet kendi içinde alfabetik olarak kazalara ayrılmış ve özet bilgilerle kataloglara işlenmiş durumdadır (Serin, 1998: 728).

İdari yapıdan ekonomik yapıya kadar birçok hususta bilgi edinmenin mümkün olduğu temettuat defterleri tarihi göç çalışmaları kapsamında bilgi veren istatistikî arşiv vesikaları arasında yer almaktadır. Çalışma için Kurşunlu kazası ve köyleri sondaj alanı olarak seçilmiş ve temettuat defterlerinde yer alan göç verileri tespit edilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Kurşunlu kazası ve çevresinde göç

Kurşunlu kazası köylerinde 20 göçmen kaydı tespit edilmiştir. Bu göçlerden 15'i Kurşunlu köylerine gelmiş ancak belirli bir zaman sonra tekrar kadim mahallerine dönenlerin gerçekleştirdiği göç hareketleri olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile bunlar gelen ve sonrasında tekrar eski iskan mahallerine dönen göçmenlerdir. Temettuat defterlerinde ilgili kişinin bilgileri kaydedildikten sonra göçe dair bilgilere ayrıntılı

bir şekilde yer verildiği dikkati çekmektedir. Örneğin Kurşunlu Bozkuş köyünde; Muslu oğlu Ahmed: “An asıl Ulak kazasından olub hın-i tahrirde hane kayd olundu ise de hanesiyle kazasına gitmiş olduğu”; Kasım oğlu Osman: “An asıl Şehabeddin kazasından olub hın-i tahrirde hane kayd olundu ise de hanesiyle kazasına gitmiş olduğu” şeklinde izahatlar yapılmıştır.

Kurşunlu ve çevresindeki demografik hareketlilik kalıcı olmaktan ziyade belirli bir zaman dilimi içinde gerçekleşen (gelip-giden) göçler olduğu anlaşılmaktadır. Gelip-gidenlerin göç hareketliliği çeşitli sancak ve kazalardan meydana gelmiştir. Aydın, Kastamonu, Sinop, Emirdağı, Kengiri, Milan, Zağferanbolu, Şehabeddin ve Ulak bunlar arasında sayılabilir. Dönemlik göçmen gönderen merkezler arasında Ulak (5 göçmen) ve Kastamonu (2 göçmen) ilk sırada yer almaktadır. Dışarıdan en fazla göç çeken merkezler ise sırasıyla Bayat k. (4 göçmen), Cama k. (4 göçmen), Bozkuş k. (2 göçmen), Güren k. (2 göçmen), Çardak k. (1 göçmen), Taşkaracalar k. (1 göçmen) ve Çukurca k. (1 göçmen)’sidir.

Kurşunlu aldığı göçlerin yanı sıra çeşitli sahalara göç de vermiştir. Göçmen gönderen merkezler sırasıyla Çardak k. (2 göçmen), Güren k. (2 göçmen) ve Kapaklı k. (1 göçmen) bulunmaktadır. Göç verdiği merkezler arasında başkent İstanbul (3 göçmen ile) ilk sırada yer almaktadır. İstanbul’a göç edenlerin temettuat defterlerindeki kayıtlarına bazı örnekler verilebilir: Kurşunlu Güren köyünde Deli Yusuf oğlu Mehmed: “Emlak, arazi ve hayvana dair bir şeyi olmayub der-saadette Kurşunlu hanında iskan olub bir akçe alınmadığı”; Kurşunlu Kapaklı köyünde Arif oğlu Mehmed: “Otuz seneden mütacaviz der-aliyyede sakin olub emlak ve arazisi olmadığından bir akçe alınmadığı”; Kurşunlu Çardak köyünde; Hidayet oğlu Ahmed: “Hanesinden ma ada emlak ve arazi hayvana dair bir şeyi olmayub mariz ve alil olub der aliyyede olmağla bir akçe alınmadığı”. Verilen bu örneklerde görüldüğü üzere göçmene, göçün hedef noktasına, ne kadar süredir ilgili mahalde olduğuna dair ayrıntılı bilgilere ulaşılması mümkün olmaktadır.

İstanbul’un dışında Şam’a bir kişi Çardak köyünden göç etmiştir. Yine Çardak köyünden bir başka kişi Ecek oğlu Hüseyin Haymana tarafına firar etmiştir. Ecek oğlu Hüseyin’in durumu arşiv kaynağında şöyle yer bulmuştur: “Hanesiyle Haymana kazasına firar etmiş olduğundan bu ana kadar bir akçe alınmadığı”. Bu bilgi, göç etmenin dışında firar olarak kavramsallaştırılan bir demografik hareketliliği göstermesi bakımından ayrıca değerlendirilebilecek bir örnek sunması bakımından kıymetli bir kayıttır.

Temettuat defterlerinde yer alan ve yukarıda örnekleri sunulan bilgiler sayesinde göç eden kişi, göçmenin hedef noktası ve vardığı mahaldeki durumuna dair önemli bilgilere ulaşılmasını mümkün kılmaktadır. Hatta ilgili kişinin hasta olduğu ya da ekonomik anlamda üretken olup olmadığına dair bilgiler de yer alabilmektedir. Hiç şüphesiz bu ve benzeri veriler göç çalışması sırasında araştırmacıların farklı değerlendirmeler yapabilmelerine imkan sağlayan ipuçları olarak ifade edilebilir.

3. Sonuç

Geçmiş dönemde tarihi göç çalışmaları açısından Osmanlı dönemi arşiv vesikalarının kıymetli bilgilere sahip olduğu görülmektedir. Hatta Osmanlı dönemi göç verisi bulmanın güç olduğu yaygın zanna karşın istatistiki arşiv kaynaklarında oldukça kıymetli göç verilerine ulaşmak mümkün olabilmektedir. Tabi ki bu noktada katibin hassasiyet ile göçmenlere dair bilgileri defterlere işleminin büyük bir önemi vardır.

XV. ve XVI. yüzyıla ait mufassal tahrir defterlerinde göçmene, göçmenin ekonomik durumuna, göçün hedef noktasına dair bilgiler yer alabilmektedir. Bir saha tarandığında göçün yönüne dair, kırdan kıra, kırdan şehre, kaza içinde ya da kaza dışına gerçekleşen demografik hareketlilik tespit edilebilmektedir.

Temettuat defterlerinde kişinin isim bilgilerinin dışında gittiği yer, gitme sebebi ve hedef noktada iştiğal ettiği mesleğe dair bilgiler yer almaktadır. İlgili dönem şartlarının ötesinde bugün dahi istatistiki olarak ulaşılamayacak göç verisi elde edilebilmesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir.

Nüfus defterlerinin de çeşitli zaman dilimlerine ait göçün nedeni, göçmenin hedef noktası ve göç sürecinin hangi gerekçe ve maksatlarla gerçekleştiği hususunda oldukça önemli bilgilere haiz bir kaynak olduğu görülmektedir.

Şu halde göçün tarihsel arka planına ve dokusuna dair yapılacak göç çalışmaları için Osmanlı dönemi istatistiki kaynaklarında önemli bilgiler elde etmek mümkündür. Bir saha için belirli bir tarihte göçün yapısı ortaya konulabileceği gibi XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla söz konusu defterler göz önünde bulundurularak göç sürecine odaklanmak da mümkündür.

Referanslar

- Afyoncu, E. (1997). Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1940). Türkiye’de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I. İktisat Fakültesi Mecmuası, 2(1):20–59.
- Behar, C. (2000). Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları/61-73, Ankara.
- Elibüyük, M. (1990). Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 2(2):11–42.
- Emecen, F. M. (1989). XVI. Asırda Manisa Kazası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gümüşçü, O. (2001). XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gümüşçü, O. (2008). The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Historical Geography, Belleten, (265):911–941.
- Gümüşçü, O. (2010). Tarihi Coğrafya, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Gümüşçü, O. (2016). Tarihi Coğrafya, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Güneş, M. (2014). Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili, Gazi Akademik Bakış Dergisi, 8(15):221–240.
- Güran, T. (2000). XIX. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri, Osmanlı Devletinde Bilgi İstatistik, DİE Yayınları/73-94, Ankara.
- Işık, Ş. (1999). Tarihsel Coğrafya Açısından Temettuat Defterlerinin Değerlendirilmesi ve Aşağı Akçay Havzası Örneği, Ege Coğrafya Dergisi, (10):239–280.
- Temurçin, K. ve Babacan, H. (2006). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta Şehrinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Gayrimüslimler. Erdem, 15(45–46):155–182.
- Karal, E. Z. (1997). Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Kıvrım, İsmail. (2015). Nüfus Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Şebinkarahisar’ın (Karahisar-ı Şarki) Nüfus Yapısı, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, (19):9-36.
- Kütükoğlu, M. (1995). Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri, Belleten, LIX(225):395–418.
- Kütükoğlu, M. (2010). Mentеше Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öz, M. (2010). Tahrir, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, (39):425-429.
- Roche, M. (2010). Historical Research and Archival Sources, Qualitative Research Methods in Human Geography, Oxford University Press, New York/173–190.
- Serin, M. (1998). Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri, I. Milli Arşiv Şurası, Ankara/717–728.
- Yang, Y., Zhang, S., Yang, J., Chang, L., Bu, K. ve Xing, X. (2014). A Review of Historical Reconstruction Methods of Land Use/Land Cover, Journal of Geographical Sciences, 24(4):746–766.
- Yiğit, İ. (2011a). XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafya Çalışmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Temettuat Defterleri. Türk Coğrafya Kurumunun 70. Kuruluş Yılı Anısına: “UKCK-2011”, (Basılmamış bildiri).

TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu
International Geography Symposium on the 30th Anniversary of TUCAUM
3-6 Ekim 2018 /3-6 October 2018, Ankara

- Yiğit, İ. (2011b). Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılda Beyşehir'in Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, (Yayınlanmamış YL Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Yiğit, İ. (2018b). Geçmiş Mekanın Yeniden İnşası (Ed. O. Gümüşçü), Tarihi Coğrafya, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir/191-221.
- Yiğit, İ. (2018a). Tarihi Coğrafyanın Doğası (Ed. O. Gümüşçü), Tarihi Coğrafya, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir/54-81.
- Yiğit, İ. (2018). XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar.

Arşiv Kaynakları:

Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi Tahrir Defteri No: 115.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defteri No: 01851.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Varid Temettuat Defteri No:00666.